

УДК 94(575.2):003.335
DOI: 10.36979/1694-500X-2023-23-6-12-18

ВЛИЯНИЕ ОБЩЕТЮРКСКОЙ ЧАГАТАЙСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ НА ФОРМИРОВАНИЕ КЫРГЫЗСКОГО ПИСЬМЕННОГО ЛИТЕРАТУРНОГО ЯЗЫКА

А.К. Сатыбалдиева, Н.С. Ысырайылова

Аннотация. До установления советской власти кыргызы, как и все тюркоязычные народы, пользовались чагатайской письменностью. На протяжении многих лет по разным причинам кыргызская общественность считала, что чагатайская письменность не имеет отношения к кыргызскому языку. На сегодняшний день в Кыргызстане лингвисты и историки стали активно интересоваться историческими письменными памятниками, в том числе общетюркской чагатайской письменностью, однако ещё мало сведений о её влиянии на формирование кыргызского литературного письменного языка в XIX веке и об истории её исследования, поэтому данная статья посвящена именно этой проблеме.

Ключевые слова: история письменности; письменная культура; арабская письменность; общетюркская чагатайская письменность; рукописный фонд.

ОРТОК ТҮРК ЧАГАТАЙ ЖАЗУУСУНУН КЫРГЫЗ АДАБИЙ ЖАЗМА ТИЛИНИН КАЛЫПТАНЫШЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРИ

А.К. Сатыбалдиева, Н.С. Ысырайылова

Аннотация. Кыргыз эли совет бийлиги орногонго чейин бардык түрк тилдүү элдердей эле чагатай жазуу ыкмасын колдонуп келишкен. Көп жылдар бою айрым бир себептерден улам кыргыз коомчулугу чагатай жазуусун кыргыз тилине тиешеси жоктой кабылдап келишкен. Бүгүнкү күндө Кыргызстанда тилчилер жана тарыхчылар тарыхый мурастарга, жазма эстеликтерге, анын ичинде орток түрк чагатай жазуусуна чоң кызыгуу артып, бир катар жаңы изилдөөлөрдү жүргүзүп келишет. Бирок орток түрк чагатай жазуусунун XIX кылымда кыргыз адабий жазма тилине тийгизген таасири жана анын изилдениш тарыхы тууралуу маалыматтар аз болгондуктан, төмөндөгү макала ушул маселеге арналды.

Түйүндүү сөздөр: жазуунун тарыхы; жазма маданият; араб жазуусу; орток түрк чагатай жазуусу; кол жазмалар фонду.

THE INFLUENCE OF THE GENERAL TURKIC CHAGATAI WRITING ON THE FORMATION OF THE KYRGYZ LITERARY WRITTEN LANGUAGE

A.K. Satybaldieva, N.S. Ysraiyllova

Abstract. Before the establishment of Soviet power, the Kyrgyz, like all Turkic-speaking peoples, used the Chagatai script. For many years, for various reasons, the Kyrgyz public believed that the Chagatai script is not related to Kyrgyz language. To date, linguists and historians in Kyrgyzstan have become actively interested in historical written monuments, including the common Turkic Chagatai script, but there is still little information about the influence of Chagatai writing on the formation of the Kyrgyz literary written language in the 19th century, and the history of its study, so the this article was devoted to exactly this problem.

Keywords: historical monuments; writing; Arabic writing; common Turkic Chagatai writing; manuscript fund.

Советтик доордогу изилдөөлөрдө чагатай жазуу ыкмасын “арабизмдер, фарсизмдер менен жыш толгон, булганган тил”, “мусулман-түрк жаргону” деп сыпаттаган учурларды кездештирсе болот [1, 56-б.]. Мүмкүн, алгачкы мезгилде орус тилдүү изилдөөчүлөр үчүн чагатай жазуусу перс, араб тилдерине салыштырмалуу анча маанилүү болбосо керек, бирок кийинки эмгектерде бул жазма адабий тилдин келип чыгыш тарыхы, анын көп кырдуулугу, ары мазмундуулугу жөнүндө эмгектер көп жазылган. Бирок кыргыз элинин жазма маданиятынын тарыхында чагатай жазуусунун ролу кандай болгон, чагатай тилинде жазылган кыргыз элинин жазма мурастары анын жазма адабиятынын түптөлүшүнө таасирин тийгизди беле деген суроо көпчүлүктү кызыктырбай койбойт.

Кыргыз эли совет бийлиги орногонго чейин бардык түрк тилдүү элдердей эле араб жазуусун колдонуп келишкен. Октябрь революциясына чейинки кыргыз жергесинде кездешкен жазма эстеликтери, анын ичинде жазгыч акындардын чыгармалары, кол жазмалары, бирди жарым басылып чыккан китептер, документтер, каттар, санжыралар бүгүн алтын казынабызга айланып отурат. Чындыгында, ал учурда кыргыз тилинин тыбыштарына туура келген бирдиктүү жазуу системасы жана жазма адабий тилдик нормалары болбогондуктан, изилдөөчүлөр ал чыгармаларды казак, татар, өзбек, түрк жана чагатай тилдеринде жазылган деп эсептешкен [1, 56-б.].

Айтылуу жазгыч акындар Молдо Нияз, Молдо Кылыч ж. б. өз чыгармаларын орток түрк чагатай жазуусунда жаратышкандыгы белгилүү.

Орток түрк чагатай жазуусунун келип чыгышы тууралуу өзүнчө сөз кылууга арзыйт, себеби анын көп кылымдык тарыхы бар маданий кубулуш. Араб, иран, түрк элдери нечен кылымдар бою араб жазуусун өз жазма тилинде колдонуп келишкен. Араб жазуу системасы – фонетикалык-тамгалык жазма болуп саналган, аны ар кыл элдер өз жазуусуна ыңгайлаштырып колдоно берген. Ошентип чагатай жазуусу келип чыккан, аны чагатай тили деп да коюшат.

Чагатай жазуусу – адабий жазма тил катары XV–XVI кк. Тимуриддердин доорунда бийик деңгээлге жеткен. Анын түпкү тамыры Караханиддер дооруна барып такалат, курамында

Кашкар, Баласагын, Алтын Ордо сыяктуу тарыхый мезгилдердеги лексикалык, грамматикалык агымдардын айкалышы орун алган. Бул жазуунун баштоочусу катары Алишер Навоини атап келишет [2, 282-б.].

Түрк тилдеринин бардык диалектилери боюнча окула бергендиктен, чагатай тили учурунда Босфордон баштап, Алтай жана Индия жерлерине чейин тараган. Чагатай жазуусун өз мезгилинде П.М. Мелиоранский, А.Н. Самойлович, А.К. Боровков, К.К. Юдахин, Г.Ф. Благова сыяктуу орустун окумуштуулары изилдеп, бир топ баалуу маалыматтарын беришкен. А.Н. Самойлович “К истории литературного среднеазиатско-турецкого языка” (сборник “Мир Али шир”. Ленинград, 1928) деген макаласында “Чагатай тилинин курамында бир канча маданий катмар жатат, ал Кашкардан тартып, Сырдарыя, Хорезм жана Тимуриддердин маданий борборуна чейинки адабий салттарды өзүнүн курамына камтып, жалпы жолунан ислам доорундагы Орто Азиянын адабий тили катары калыптанган” деген кызыктуу пикирин жазат.

Кийинчерээк, XVIII к. аягы – XIX к. башында, Бухара, Хива, Кокон хандыктарынын мезгилинде, чагатай жазуусу жаңы салтка өтүп, “**түрки**” деп аталгандыгы белгилүү. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде, “түрки” стили чагатай жазма салтынын кийинки улантылышы болгон, ал бара-бара Орто Азия түрки, Алтын Ордо түрки, Поволжье түрки сыяктуу агымдарга айланган. Өзбекстандын изилдөөчүлөрү жазгандай, XIX к. Коңурат династиясында (Хива хандыгы) перс тилиндеги адабий, тарыхый чыгармаларды көбүн Орто Азия түрки тилине которуп чыгышкан. Ушунун өзү далилдеп тургандай, түрк цивилизациясынын бирден-бир белгиси катары өздөрүнө гана тиешелүү жазма маданиятын өнүктүрүүгө умтулуу деп түшүнсө болот [3, 41-б.].

Көп учурда чагатай жазуусун өзбек элине гана таандык кылып айтып келишет, анын себеби базистик морфологиялык системасы боюнча “эски өзбек” элементтери басымдуу болгондуктан, өткөн кылымдын 60-жылдарынан тартып Өзбекстандын окумуштуулары чагатай тилин – “эски өзбек тили” деп атап калышкан. Албетте, мындай бир беткей аныктама туура эмес, себеби бүгүнкү күндө казак, татар, кыргыз элдеринин да

чагатай жазуусундагы эски мурастары белгилүү болуп калды.

Ушундай эле пикирин соңку мезгилдеги изилдөөчү А.У. Акынбекова мисалдар менен келтирип, чагатай тилин кайсы бир конкреттүү улуттук тил менен байланыштырып айтууга болбостугун, бул адабий тилде ХХ кылымга чейин бардык түрк тилдүү элдердин жазма мурастары архивде сакталып тургандыгын белгилейт [4, 384-б.]. Чындыгында, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясында кол жазмалар фондунда сакталган материалдардын көбү калың элге жетпей, эми гана санариптештирүү иштери жүрүп жаткандыгын эшиттик, бул тууралуу маалымат Интернет желесинде кездешет. Бирок бул иштин жарымы гана, аны изилдөө, которуу иштерин тийиштүү адистер жүргүзөт деген ишеничтебиз.

Орток түрк чагатай жазуусунун кыргыз жергесиндеги жайылтылышы, колдонулушу тууралуу маалыматтар да көпчүлүктү кызыктырбай койбойт. Совет мезгилинде кыргыз лингвисттеринин арасынан академик Б. Юнусалиев, Ж. Шүкүров, К. Карасаев, З. Бектенов өндүү бирин-эки гана окумуштуулар эски кол жазмаларды окуй алышкан. Ал кезде андай эски мурастарды түшүнгөн адамдар аз эле болгон, себеби СССРдин бардык жерлеринде 1927-жылдан тартып 1940-жылга чейин алфавиттик реформалар жүргүзүлүп латын, андан соң орус графикасына өткөрүлгөндүктөн, эски кат тааныгандар сейрек кездешкен эле. Бул тууралуу Б. Юнусалиев 1970-жылдары өкүнүү менен белгилеген: “Тилекке каршы, биздин республикада жазма эстеликтерди жыйноо иштери жүргүзүлбөй келет. Мындай маанилүү иштерди жасаган күндө да, азыркы жаш тарыхчылар ошол кездеги араб алфавитинде жазылган документтерди окуй алышпайт” [5, 52-б].

Ушундай кырдаалдын түзүлүп калышына, албетте, коммунисттик идеологиянын диктатурасы себеп болгон. 1934-жылы, саясий репрессиялар күчөп турган учурда, жазуучулардын курултайында окулган докладдан үзүндү: “Он төртүнчү, он бешинчи жылдарда гана Уфада, Казанга окуп жүргөн бай-манап интеллигенттеринин бир катар умтулуштары болду. Ал умтулуштар сөзсүз пантүркүсчүлүк негизде

куралган. Башкача айтканда, алардын умтулушу бүтүн түрк коомун бириктирүү жана алардын тилдерин бир кылуу негизинде болду. Ошол кездерде Осмонаалы Сыдык уулу, Ишенаалы Арабай уулу өндүү жогорку таптын окумуштуулары адабият маселесине киришүүгө умтулмуш болушат. Алардын адабияты кыргыз тилинде эмес, пантүркизмдин куралы болгон чагатай тилинде болду” [6, 161-б.]. Мына ушунда көрүнүп тургандай, совет мезгилинде чагатай жазуусун панисламизм, пантүркизм күчтөрү менен терең байланыштырып, идеологиялык жактан катуу соккуга алуу менен эмне деген кыргыздын азаматтары курмандыкка туш болду.

1950-жылдарда идеологиялык жактан көзөмөл дагы деле күчүндө тургандыктан, ошол кездеги жаңыдан чыгып келе жаткан лингвист Ж. Шүкүров чагатай тилинде бай-манаптар гана окугандыктан жалпы окурмандар үчүн түшүнүксүз болгон деп жазууга мажбур болгон, бирок ошону менен катар автор эл арасынан жыйналган материалдардын тилин классификациялап баалуу маалыматын бере алган, анын пикиринде, Октябрь революциясына чейин жазуунун үч агымы болгон:

1. Чагатай тилинин салтын так өзүндөй кылып чагылдыруу (XIX к. – XX к. башы).

2. Оозеки кыргыз тилин колдонуу, бирок ошол эле чагатай тилинин салттуу орфографиялык нормаларын сактоо.

3. Чагатай тилинин салттуу нормаларына араб-иран, татар, түрк жана казак тилдеринин элементтери, аны менен бирге кыргыз тилинин элементтери дагы кошулуп, С.С. Малов белгиленгендей, “мусулман-түрк жаргону” пайда болгон (мындай агым Кыргызстанда жадидчилик кыймылы кирген мезгилден тарта Октябрь революциясына чейин байкалган) [7, 191-б.].

Демек, чагатай орток түрк тилинде жазылган чыгармаларды таптык мүнөздө баалап, аны колдонууга тыюу салынгандыктан, бул жазуу ыкмасы совет мезгилинде эле жок болуп кеткен. Ушул жерден айта кетчү нерсе, Советтер Союзунун борбордук бийлигинин жүргүзгөн алфавиттик реформасынын жыйынтыгында ХХ кылымдын башында орус тили менен жаңы заман келип, кыргыз эли массалык сабаттуулукка өтүп “маданий революция” болгону менен, жүз

жылдаган тарыхы бар эски мурастар тилсиз калганы өкүндүрбөй койбойт.

Эң алгачкылардан болуп чагатай жазуусун лингвистикалык жактан ар тараптуу изилдеген окумуштуу Б. Юнусалиев болгон. Автор өзүнүн “Отражение диалектических особенностей в санатах Молдо Нияза” (1970-ж.) деген монографиясында чагатай жазуусун Орто Азия элдери, анын ичинде кыргыздар дагы көп мезгилдер бою колдонуп келгендигин жазган. Автордун пикиринде, чагатай тилинин грамматикасы жана орфографиясы бир дагы түрк тилдеринин мыйзамына туура келген эмес. Мурунку мезгилде кыргыздарга ислам динин, араб тамгасын үйрөткөн молдолор кыргыз тилинин фонетикалык өзгөчөлүгүн эске алышпастан, айрым сөздөрдү жана кээ бир грамматикалык формаларды башка тилде кандай айтылса, так ошондой кылып жайылтышкан. Ал эми молдолордон билим алган кыргыздар аларды кайталап “жатрма, болат, болар, баргнлр, ишлр, созмын, чкмдм, йр, йл» деп жаза беришкен [5, 52-б.].

Арийне, араб тамгасы менен өзбек, казак, татар, орток түрк чагатай тилдеринде жазылган көптөгөн кыргыздардын чыгармалары жазма адабий тилден кыйла эле алыс турган, бирок жазган авторлору кыргыз болгондуктан алар өз мезгилинде прогрессивдүү роль аткара алгандыгын эсибизден чыгарбашыбыз керек.

Белгилүү окумуштуу К. Карасаев дагы кийинки изилдөөлөрүндө ушундай пикирге келген: “Араб тамгасын кыргыздар өзүнүн тилинин тыбыш өзгөчөлүгүнө ылайыктай албай, коңшулаш жашаган башка түрк элдеринин орфографиясын ээрчип жазса да, ошол коңшу элдин тилинде окуп, ошол элдин тилинде түзүлгөн китеп менен сабатсыздыгын жойсо да өзүнүн колу менен жазган документтерде жана адабий чыгармаларда эне тилинин өзгөчөлүгүн киргизбей койгон эмес”, – деп белгилейт автор [8, 73-б.].

К. Карасаев эски кат таануучулук жактан мыкты адис болгондугу белгилүү. Чагатай жазуусунун маанисин чечмелөөдө анын орфографиялык принцибине көңүл буруу керек деп эсептеген, эгер ошол эрежелерди жакшы билген болсо, “чагатай тилинде” делген тексттердин курамында кыргызча жандуу сөздөр өтө көп камтылгандыгын мисалдар менен далилдеп берген

[9, 73-б.]. Анын төмөндөгү пикири да чоң кызыгууну жаратат: “Революциядан мурунку акындардын кол жазмаларын алсак, бардыгы дээрлик ар түрдүү жазышкан, бирок кыргыз тилинин өзгөчөлүгүнө ылайыкталып окулган, анткени ошол кездеги жалпы түрк элдеринин колдонуп жүргөн орфографиялык принциби ар элдин тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыкталып окула берген” [8, 73-б.].

Эгемендүү жылдары Кусейин Карасаев кыргыз эли үчүн зор эмгегин жараткан. Түзүүчүлөрдүн өтүнүчү менен Осмоналы Сыдык уулунун “Мухтасар тарых-и кыргызия” жана “Тарых-и кыргыз Шадмания” деген китебин кириллицага которгондо, кыргыз коомчулугунда чоң жаңылык болду эле, ага кириш сөзүндө төмөндөгүдөй жазганы бар: “Китеп 1913-жылы Уфада басылып чыккан. Нукура кыргыз тилинде жазылган. Ал тургай диалект өзгөчөлүгү сакталган. Бул автордун китепчесин окуп чыгуунун өзү эле мүшкүл иш. Эгер кыргыздын эле сөзүн арибин ээрчип окусаң – дайны жок эле бир тыбыш айкалышы болуп калат. Муну окуй билиш керек. Бир эле кыргыздын нукура сөзү бир нече түрдө жазылган...” [9, 38-б.].

Демек, автордун пикиринде, Октябрь революциясына чейин кездешкен кол жазмалардын мазмунун окуш өтө чоң эмгекти талап кылат, андыктан заманбап технологиялык ыкмалардын жардамы менен тийиштүү адистер кайрадан тыкыр изилдеп чыкса, мүмкүн, жаңы маалыматтар чыгат беле деген собол пайда болот.

СССР учурунда Кыргызстанга эски жазма мурастарды чогултуу, изилдөө, которуу иштери үчүн Москвадан, Ленинграддан атайын илимий кызматкерлер, окумуштуулар борбордун буйругу менен жөнөтүлүп тургандыгы белгилүү. Улуу Ата Мекендик согуш маалында, 1943-жылы, Кыргызстанда СССРдин Илимдер академиясынын филиалы ачылып, кийин, 1954-жылы, Кыргыз ССРинин Илимдер академиясына айланган мезгилинде борбордон көптөгөн илимий кызматкерлер, араб-фарси таануучулар, түркологдор, чыгыш таануучулар келип эмгектенишкен. Бул боюнча өзүнчө сөз кылууга арзыйт, чындыгында, кыргыз илиминин түптөлүшүнө бүткүл союздук деңгээлдеги көмөктөшүү көп жемиштерин берген.

1955–1958-жылдары Ленинграддын тургуну, жаш илимпоз Наталья Николаевна Туманович Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тарых институтунда илимий кызматкер болуп иштеген. 1954-жылы СССР Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун Чыгыш кол жазмалары жана документтер секторунун алдында кыргызтаануу тобу түзүлүп, ага чыгыш тилдериндеги булактарды которууда жардам көрсөтүү милдети жүктөлгөн. Н.Н. Туманович бул долбоордун активдүү катышуучусу катары “Кыргыз ССРинин тарыхын” түзүүгө көмөктөшүп, башында институттун кенже, андан кийин улук илимий кызматкери болуп эмгектенген.

Н.Н. Тумановичти белгилеп жаткан себебиз, биздин макалабызга түз тиешеси бар “О бесписьменности кыргызов” (1955-ж.) деген кол жазмасы КР УИА фондунда сакталып турат. Автор өз макаласында “көп кылымдуу тарыхы бар кыргыз элинин 1917-жылга чейин бир дагы жазуусу болбогондугу жана аларды “бесписьменный народ” деп аташтын өзү кыргыздарды коомдук-чарбалык өнүгүү формасы боюнча орто кылымдардагы жапайы урууларга теңеп койгонго барабар” деп эсептеп, мындай аныктама илимий терминологияга туура келбестигин белгилеген” [10].

Н.Н. Туманович СССР мезгилиндеги партиялык идеологиянын алкагында кыргыздардын жазма маданияты Октябрь революциясы жеңип, совет бийлиги орногондон кийин, 1924-ж. 7-ноябрда, “Эркин-Тоо” гезитинин басылып чыгышы менен башталат деген расмий түшүнүккө карабастан, илимди жогору коюп, кыргыз жазма маданиятынын тарыхы боюнча омоктуу пикирин билдирген орус окумуштуулардын алгачкылары деп айтса жаңылыштык болбойт.

Ошондой эле автор кыргыз элинин V–IX кк. өнүккөн жазуусу болгондугун, орто кылымдагы Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” поэтикалык чыгармасы кыргыздарга да таандык экендигин, кийин XIX к. бардык эле түрк элдеринин катарында араб жазуусун, чагатай жазуусун колдонгондугун баса белгилеп, “термин “бесписьменный народ” в отношении киргизов должен быть отвергнутый как ненаучный” [10] деген илимий пикирин жазган. Учурунда белгилүү

себептерден улам анын макаласы окумуштуулардын көңүл борборуна алынган эмес.

Борбордон Кыргызстанга келип, кол жазмалар фондундагы материалдар менен жеринен таанышып, ага изилдөө жүргүзгөн окумуштуулардын ичинен Э.Р. Тенишевдин ысымы да өзгөчө орунда турат. Э.Р. Тенишев (1921–2004-жж.) – дүйнөгө белгилүү чыгыш таануучу-түрколог, түрк жана монгол тилдеринин салыштырма тарыхый грамматикасын, байыркы түрк эстеликтеринин тилдерин изилдеген ири окумуштуу болгон. Э. Тенишев түрк адабий жана жазма тилдеринин тарыхын изилдеп, текстология теориясына чоң салымын кошкон. Окумуштуу кийинки мезгилдерде көөнө кыргыз тилине жана “Манас” эпосунун тилине чоң көңүл бөлүп, анын натыйжасында “Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили” (1989-ж.), “Байыркы кыргыз тили” (1997-ж.) деген эмгектери жарык көргөн. Э. Тенишев кыргыз элинин мурда жазма маданияты болгон эмес деген илимий көз карашка кошулбай турганын белгилеп, төмөндөгүдөй пикирин жазган: “Жалпы эле адабияттын теориясы боюнча “адабий тилдин бар экендигин бир гана тексттер менен далилдөөгө болот. Текст бар – адабий тил бар, текст жок, демек, адабий тил дагы жок, бир гана тексттер адабий тилдин байлыгын, жанрын жана стилин аныктап турат. Кыргыз адабий тилинин көркөмдүгүн көрсөтө алган тексттер мурдатан эле болгон” деп ишенимдүү жазган [11, 48-б.].

Э. Тенишевдин айтымында, кыргыз эли таза кыргыз тилинде чыгармаларды жаратууга умтулуусу мурунку мезгилдерде эле башталган. Автор эски жазма мурастардын айрымдарына фонетикалык, морфологиялык, текстологиялык анализдерин жүргүзүп, абдан ишенимдүү далилдерин келтирген. Э. Тенишевдин макаласынан төмөндөгү мисалдарды келтирели: “Октябрь революциясына чейин кыргыз чөйрөсүндө жазылган жана жарык көргөн чыгармалар сөзсүз түрдө лингвисттер үчүн да, тарыхчылар үчүн да баалуу болуп саналат...Жогоруда аты аталган чыгармалардын тили кандай тил болуп саналат? Айта кетсек, Молдо Нияздын поэмасынын тилдик өзөгүн чагатай тили түзөт. Бирок ошентсе да, поэмада кыргыз тилинин элементтери абдан көп. Фонетикалык белгилери боюнча алсак,

үндүүлөрдүн эрин күүсүнө багындырылышы, мисалы: Кокондо, жоргологон, көргөнмүн; ж, ы тамгаларынын сөздүн башында айтылышы: жай, ыр, ыраак үндүүлөрдүн ортосунда б тамгасы в болуп айтылышы: болвойт, кыш кылбайт; дифтонгдор: товдун, увлуң, бирөөв. Морфологиялык белгилери: бабанын жайы, болот, койот, жерде жатчу чачылып, күндө шелче токучу” [11, 48-б.].

Осмоналы Сыдыковдун “Тарих кыргыз Шадмания” китебинин текстин кошо изилдеп, ал эски татар, чагатай, кыргыз тилдеринин кошулмасынан куралган прозалык адабий чыгарма деп аныктаган. Ошону менен катар айтылуу Атаке-баатырдын, Акымбек Олжобайдын, Байтик Канай уулунун каттарында чагатай тили кыргыз тили менен ширелишип колдонгондугун чечмелеп берген [11, 48-б.].

Э. Тенишев кыргыз тексттерин лингвистикалык жактан изилдеп көрүп, алар көркөмдүк жактан иштелип чыккан, диалектилер орун алган жана тилдик салттар колдонулган эски адабий тилдеги чыгармалар деген бүтүмгө келген. Албетте, адабий тилдин бирдиктүү нормасы жок болсо да, кыргыз адабий тилинин бир канча регионалдык варианттары бар экендигин төмөнкүчө чечмелеген:

а) чагатай тилинин өзөгү (кыргыз каттары);

б) эски казак адабий тилинин негизинде (Молдо Нияздын поэмасы);

в) эски татар адабий тилинин негизинде (“Тарих кыргыз Шадмания” Осмоналы Сыдыков) [11, 48-б.].

Демек, XIX к. аягы – XX к. башында араб ариби менен жазылган чагатай жазуусу түрк дүйнөсүнүн маданий-агартуучулук чөйрөсүндө өз ролун аткарып турган чакта, кыргыздан чыккан эл мыктылары андан куру калбай чыгармачылыкка умтулуп калганына күбө болдук. Бирок социалисттик революциянын шарапаты жана кесепети менен кылымдарды карыткан салттуу маданият жолунан жаңы маданиятка секирик жасалып, орток түрк чагатай жазуусу, араб жазуусу, жазгыч акындардын чыгармалары жоголуп кетүү коркунучуна кабылган. Тилекке жараша эгемендүүлүк доордо жогорудагы чыгармалар кайрадан жанданып, жалпы окумандардын жүрөгүнөн түнөк тапты.

Жогоруда айтылгандардын натыйжасында төмөндөгүдөй жыйынтыкка келсе болот:

- Орток түрк чагатай жазуусу түрк цивилизациясына таандык жазуу ыкмасынын эң мыкты үлгүсү катары адамзаттын маданий баалуулуктарынын эстелиги катары кабылданышы зарыл.
- Араб тамгасы менен орток түрк чагатай тилинде жазылган чыгармалар кыргыз тилинин ички түзүлүшүнө дал келген эмес, бирок түрк тилдүү элдери колдонуп келген орфографиялык принцип боюнча кыргыз тилинин тыбыштык өзгөчөлүгүнө ылайыкталып окула берген, андыктан чагатай жазуусунун орфографиялык ыкмалары кыргыз жазмасынын жанданышына өз таасирин тийгизе алган. Буга эски жазма мурастарыбыздын ондогон үлгүлөрү далил боло алат.
- XIX к. аягы – XX к. башында чагатай жазуусун колдоно алган сабаттуу адамдар өз мезгилинде руханий жана адабий жазма маданиятын кыргыз коомчулугуна жайылтуу жагынан маанилүү роль аткара алышкан.
- Мындан ары да Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясында сакталган эски кол жазмаларды ар тараптуу изилдөө иштери улантылышы керек жана сөзсүз түрдө мамлекеттик деңгээлде колдоого алынышы өтө зарыл.

Поступила: 12.04.23; рецензирована: 26.04.23; принята: 28.04.23.

Адабияттар

1. Формирование и развитие киргизской социалистической нации / отв. ред.: С.К. Керимбаев, В.П. Шерстобитов. Фрунзе: Кирггосиздат, 1957. 290 с.
2. *Измаилов А.Э.* Очерки по истории советской школы в Киргизии за 40 лет (1917–1957 гг.) / А.Э. Измаилов. Фрунзе: Кирг.Учпедгиз, 1957. 386 с.
3. *Мухаммад Риза Мираб Агахи.* Зувдат алтаварих // Научно-критический текст: сост. Хилола Назирова / Мухаммад Риза Мираб Агахи. Ташкент-Самарканд, 2016. 306 с.
4. *Акынбекова А.У.* Возникновение и применение в языкознании термина *чагатайский язык* / А.У. Акынбекова // Бюллетень науки и практики. 2020. Т. 6. № 1.

5. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектических особенностей в санатах Молдо Нияза / Б.М. Юнусалиев // Тюркологические исследования. Фрунзе, 1970.
6. Кубатова А.Э. Кыргызстандагы жадидчилик кыймылы (1900–1916) / А.Э. Кубатова. Бишкек, 2012. 204 б.
7. Шүкүров Д.Ш. Чыгармалар жана материалдар / Д.Ш. Шүкүров. Бишкек: ИД «Printhouse», 2003. 237 б.
8. Кусейин Карасаев – XX кылымдын Махмуд Кашгариси // К. Карасаевдин 100 жылдыгына арналган илим.-теор. конф. материалдары. Бишкек, 2001.
9. Садыкова Ш. Сыдыков Осмоналы (Туулган күнүнүн 130 жылдыгына карата) / Ш. Садыкова. Бишкек, 2008. 84 б.
10. Туманович Н.Н. К вопросу о “бесписьменности киргизов” / Н.Н. Туманович. 1955. Кырг. Респ. Улут. илим. акад. Кол жазмалар фонду. Инв. № 1708.
11. Тенишев Э. Улуттук доорго чейинки кыргыз адабий тили жөнүндө / Э. Тенишев // Ала-Тоо. 1989. № 9.